

SOCIALINĖS ANTROPOLOGIJOS IR ETNOLOGIJOS STUDIJOS

LIETUVOS

17 (26)

2017

ETNOLOGIJA

LITHUANIAN ETHNOLOGY

STUDIES IN SOCIAL ANTHROPOLOGY AND ETHNOLOGY

NEKASDIENIŠKOS KASDIENYBĖS:

VISUOMENĖ, ISTORIJA IR GALIA

Sudarytojos NERINGA KLUMBYTĖ ir KRISTINA ŠLIAVAITĖ

THE EXTRAORDINARY EVERYDAY:

SOCIETY, HISTORY AND POWER

Edited by NERINGA KLUMBYTĖ and KRISTINA ŠLIAVAITĖ

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

LI VILNIUS 2017

Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos – mokslinis etnologijos ir socialinės ir kultūrinės antropologijos mokslo žurnalas. Jame spausdinami recenzuojami straipsniai, konferencijų pranešimai, knygų recenzijos ir apžvalgos, kurių temos pirmiausia apima Lietuvą ir Vidurio/Rytų Europą. Žurnalas pristato mokslo aktualijas ir skatina teorines bei metodines diskusijas. Tekstai skelbiami lietuvių arba anglų kalba.

Lithuanian Ethnology: Studies in Social Anthropology and Ethnology – is a peer reviewed journal of ethnology and social and cultural anthropology. It publishes articles, conference presentations, book reviews and review articles, which may be in Lithuanian or English, primarily focused on Lithuania, Central and Eastern Europe. The journal represents current debates and engages in methodological discussions.

REDAKCIŅĖ KOLEGIJA / EDITORIAL BOARD

Vytis Čiubrinskas (vyriausiasis redaktorius / Editor-in-Chief)

Vytauto Didžiojo universitetas / Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania

Auksuolė Čepaitienė

Lietuvos istorijos institutas / Lithuanian Institute of History, Vilnius, Lithuania

Jonathan Friedman

Kalifornijos universitetas / University of California, San Diego, USA

Neringa Klumbytė

Majamio universitetas / Miami University, Ohio, USA

Orvar Löfgren

Lundo universitetas / Lund University, Sweden

Jonas Mardosa

Lietuvos edukologijos universitetas / Lithuanian University of Educational Sciences, Vilnius, Lithuania

Žilvytis Šaknys

Lietuvos istorijos institutas / Lithuanian Institute of History, Vilnius, Lithuania

REDAKCIŅĖS KOLEGIJOS SEKRETORĖ / EDITORIAL ASSISTANT

Danguolė Svidinskaitė

Lietuvos istorijos institutas / Lithuanian Institute of History, Vilnius, Lithuania

Leidyklos adresas / Address of the Publisher: Lietuvos istorijos institutas
Kražių g. 5
LT-01108 Vilnius
<www.istorija.lt>

Redakcinės kolegijos kontaktai / Editorial inquiries:
Tel. / Phone: + 370 5 262 9410
El. paštas / E-mail: etnolog@istorija.lt
vytis.cubrinskas@vdu.lt

Žurnalas registruotas / The Journal indexed in:
European Reference Index for the Humanities (ERIH)
EBSCO Publishing: Academic Search Complete, Humanities International Complete, SocINDEX with Full Text
Modern Language Association (MLA) International Bibliography

Leidybą finansavo Lietuvos mokslo taryba pagal Valstybinę lituanistinių tyrimų ir sklaidos 2016–2024 metų programą (Sutartis Nr. LIP-078/2016)

TURINYS / CONTENTS

Pratarmė (<i>Neringa Klumbytė, Kristina Šliavaitė</i>)	5
Editorial (<i>Neringa Klumbytė, Kristina Šliavaitė</i>)	6

Straipsniai / Articles

Nekasdieniškos kasdienybės: visuomenė, istorija ir galia / The Extraordinary Everyday: Society, History and Power

Neringa Klumbytė, Kristina Šliavaitė

Įvadas. Nekasdieniškos kasdienybės: visuomenė, istorija ir galia	7

Tomas Vaiseta

„Kaip būk tai yra atskira valstybė“: ką reiškia būti sovietinėje psichiatrijos ligoninėje?	13
‘Like in a Separate State’: What Did it Mean to be Hospitalised in a Soviet Psychiatric Hospital? Summary	39

Neringa Klumbytė

Laiškų institucija ir kritinis pilietiškumas satyros ir humoro žurnale „Šluota“	43
The Institution of Complaints and Critical Citizenship in the Humour Journal ‘The Broom’. Summary	75

Rima Praspaliauskienė

Įvokelinti gyvenimai: sveikatos priežiūros praktika Lietuvoje	77
Enveloped Lives: Practising Health and Care in Lithuania. Summary	96

Kristina Šliavaitė

Dovanos mokytojams Lietuvos mokyklų bendruomenėse: tarp bendruomeniškumo kūrimo ir mainų	99
Gift-Giving at State Schools in Lithuania: Between Community Building and Economic Exchange. Summary	122

Mykolė Lukošienė

Ekologinis pažeidžiamumas ir kasdienės patirtys pamario krašto užliejamose teritorijose	125
Ecological Vulnerability and Everyday Experiences in the Pamarys Flooded Area. Summary	149

Maryna Bazylevych, Brittany Anderson

„Norėčiau patirt staigmeną... ką nors nesuplanuoto.“ Ukrainos jaunimo vilties vizijos.....	153
‘I Would Like to Have a Surprise ... Something Unplanned.’ Imaginaries of Hope among Young People in Ukraine. Summary	171

Fabio Mattioli

- Klasė ir kasdienybė: Makedonijos darbininkų atvejis 173
 Daily Life and Class among Macedonian Workers. Summary 190

Elana Resnick

- Protest and the Practice of Normal Life in Bulgaria 193
 Protestas ir normalaus gyvenimo praktika Bulgarijoje. Santrauka 212

Recenzijos ir apžvalgos / Reviews

- Gediminas Lankauskas. The Land of Weddings and Rain: Nation and Modernity in Post-Socialist Lithuania (*Neringa Klumbytė*) 215
 Monika Frėjutė-Rakauskienė, Andrius Marcinkevičius, Kristina Šliavaitė, Irena Šutinienė. Etniškumas ir identitetai Pietryčių Lietuvoje: raiška, veiksniai ir kontekstai (*Dovilė Budrytė*) 219
 Rasa Paukštytė-Šaknienė, Jonas Mardosa, Žilvytis Šaknys, Irma Šidiškienė. Šventės šiuolaikinėje vilniečių šeimoje (*Laima Anglickienė*) 222
 Skaidrė Urbonienė. Religinė liaudies skulptūra Lietuvoje XIX a. – XX a. I pusėje (*Jonas Mardosa*) 225

Konferencijos / Conferences

- Ritualinių metų darbo grupės pranešimai XIII SIEF simpoziume (*Žilvytis Šaknys*) 231
 Trečioji Balkanų ir Baltijos etnologų konferencija (*Žilvytis Šaknys*) 232
 Tarptautinė konferencija „Skirtys ir bendrumai“ (*Viktorija Serbentienė*) 235
 Etnologijos doktorantų konferencija VERITAS ETHNOLOGICA (*Jonas Tilvikas, Audronė Daraškevičienė*) 237

Sukaktys / Anniversaries

- Irenai Reginai Merkienei – 80 (*Žilvytis Šaknys*) 241

Klasė ir kasdienybė: Makedonijos darbininkų atvejis

Fabio Mattioli

2009 m. dešimtys tūkstančių Makedonijos piliečių išėjo į sostinės Skopjė gatves protestuoti prieš autoritarinį ministro pirmininko Nikola Gruevskio režimą. Jaunų kaukėtų aktyvistų veiksmai, mėtant į Gruevskio režimo simbolius nutaikytas dažų granatas, rūpėjo vos keletui, jei apskritai rūpėjo, mano tyrime dalyvavusių statybininkų. Kodėl darbininkai neįsitraukė į vis daugiau žmonių angažavusius protestus? Šiame straipsnyje* nagrinėjama, kaip kasdienė darbo patirtis ir išnaudojimas Makedonijos statybų aikštelėse suformavo naują darbininkų klasės identitetą, pasirinkusį „normalumą“ (angl. *normality*) ir atmetusį protestavimą kaip politinių permainų galimybę.

Raktažodžiai: *klasė, išnaudojimas, normalumas, Makedonija, protestai.*

After 2009, tens of thousands of citizens marched through Skopje, the capital of Macedonia, protesting against the authoritarian regime of Prime Minister Nikola Gruevski. As young masked activists threw coloured paintballs at symbols of Gruevski's regime, few, if any, of the construction workers who participated in my research seemed to care. Why did workers not join in the increasingly popular wave of discontent? This article explores how everyday experiences of work and exploitation on a Macedonian construction site framed a nascent class identity that embraced 'normality' and rejected protest as a political horizon.

Key words: *class, exploitation, normality, Macedonia, protest.*

Dr. Fabio Mattioli, Melbourne universitetas, Socialinių ir politinių mokslų mokykla, John Medley Building, Parkville, VIC 3052, Australija, el. paštas: picchy@gmail.com

2016 m. gruodį Visos Makedonijos revoliucinė organizacija-Makedonijos nacionalinės vienybės demokratinė partija (VMRO-DPMNE), vadovaujama buvusio ministro pirmininko N. Gruevskio išlaikė nuo 2006 m. trukusį dominavimą

* *Padėka.* Šiame straipsnyje aprašomą tyrimą finansavo Wenner-Gren disertacijos tyrimų stipendija. Noriu padėkoti žurnalo „Lietuvos etnologija“ redaktoriams, ypač Neringai Klumbytei ir Kristinai Šliavaitei, už jų neįkainojamą pagalbą.

parlamente, nedidele balsų persvara laimėjusi šalies rinkimus. Nors į parlamentą patekusių kitų politinių partijų koalicija užkirto kelią Gruevskii suformuoti vyriausybę, rinkimų rezultatai parodė, kad nepaisant vis augančių protestų, jo VMRO-DPMNE partija buvo plačiai remiama šalyje. Tarp 2009 ir 2016 m. dešimtys tūkstančių jaunų aktyvistų išėjo į gatves, protestuodami prieš VMRO-DPMNE vyriausybę. Juos palaikė vos kelios dešimtys darbininkų, jei apskritai palaikė. Mano 2013–2015 m. atliktame tyrime dalyvavę statybininkai dažnai skundėsi VMRO-DPMNE partija, vėluojančiais atlyginimais, darbo sąlygomis ir politinės įtakos neturėjimu. Vis dėlto, atmetę galimybę streikuoti ar dalyvauti bendrame šalies piliečių proteste, jie iki pat 2017 m. palaikė Gruevskį.

Kokios priežastys ir kokie pasirinkimai lemia nedalyvavimą viešuose protestuose? Kokių kitų politinių formų griebiasi protestuoti vengianti darbininkų klasė ir koks jos santykis su Gruevskio autoritariniu režimu? Šiame straipsnyje parodoma, kad Makedonijos statybininkai į vis labiau juos engusią kasdienę darbo patirtį reagavo sąmoningai neįsitraukdami į oficialius protestus. Tačiau oficialios politikos atsisakymas nereiškė *apskritai politikos* atsisakymo. Siekdami užgniaužti didėjančią nepasitenkinimą ir suvaldyti nusivylimą politine padėtimi šalyje, darbininkai diskutavo, ginčijosi tapdami vis artimesniais bičiuliais. Šis naujai besiformuojantis, įtampų pažymėtas klasės bruožas buvo grindžiamas tvirtu įsitikinimu, kad „normalumas“, o ne protestai turėtų tapti darbo klasės kolektyvinio ir darbinio gyvenimo forma. Darbo vietos „normalumas“ jiems reiškė kasdienį rūpestį, atmetimą ir ištvėrmę arba kasdienybės, išnaudojimo ir kitų dalykų pavertimą „normalumo“ praktika (Resnick, šiame numeryje). Skirtingai nuo ankstyvojo posocializmo, kada „normalumas“ reiškė politikos atsisakymą (Fehérváry 2002), ši moralės pragmatika rodo besiformuojančio darbo klasės identiteto susiliejimą su konservatyvia bei autoritarine politika.

Kaip ir Vakarų Europos ar Jungtinių Amerikos Valstijų atveju, bandant suvokti Makedonijos darbininkų klasės patirtį ir jos požiūrį į politinius protestus šalyje, ypač svarbūs yra rasės ir lyties klausimai (žr. Dimova 2013; Neofotistos 2010). Mano sutikti kvalifikuoti, didesnes nei vidutines pajamas gaunantys statybininkai pasižymėjo rasistiniu požiūriu į albanus, demonstruodami savo vyriškumą, jie noriai dalijosi seksistiniais anekdotais (Mattioli 2016). Statybų aikštelėse, kur dirba daugiausia vyrai, ir administracijos ofisuose, kur daugumą nevadovaujančių pareigū eina moterys, buvo išreiškiamos lyties ir etninė marginalizacijos formos; čia identiteto ribos griaudavo solidarumą tarp albanų ir makedonų, vyrų ir moterų. Nesigilindamas į klasifikavimo procesus, kurie formuoja lyties ir etnines / rasines kategorijas (Kearney 2004), šiame straipsnyje daugiausia dėmesio skirsiu kasdienei darbo patirčiai ir jos moralinei projekcijai, kurią mano tyrimo dalyviai vadino *normalumu*, kaip potencialiam darbininkų klasės identifikavimo ir jos naujo įvaizdžio požymiui.

Šis straipsnis paremtas 14 mėnesių trukusiu lauko tyrimu. 2013–2014 m. Makedonijai kenčiant nuo pasaulinės finansų krizės (Mattioli 2016), Skopjė, Makedonijos Respublikoje, stebėjau įvairių statybos bendrovių darbą, apklausiau daugiau kaip 100 darbininkų, vadovų ir akcininkų. Sunkumai, su kuriais susidūrė statybininkai, ypač dirbantys bendrovėje, mano pavadintoje „Construx“, tuo metu turėjusioje didelių problemų dėl grynųjų pinigų stygiaus, buvo gana svetimi man, išsilavinimą Jungtinėse Amerikos Valstijose įgijusiam italui. Statybų aikštelėse bendravau su paprastais darbininkais, administracijos darbuotojais ir subrangovais, dažnai tapdamas prieštaringų nuostatų liudininku, neretai derybininku. Ten patirtas gerumas ir išsakytos griežtos pastabos įtraukė mane į kolektyvą su jam būdingu ritmu, frustracijomis ir nusiraminiama teikiančiomis ribomis – pajutau priklausymą naujai besiformuojančiai konservatyviai klasei, kurią analitiškai tiriu ir naratyviai atkuriu pasitelkęs kolektyvinį „mes“ balsą. Tačiau kitaip nei darbininkai, kiekvienos darbo dienos pabaigoje aš palikdavau šią visuomenės klasę. Gauta stipendija leido man gyventi gana patogiai, o mano sutikti statybininkai važiuodavo namo, sukdami galvas, kaip aprūpinti savo šeimas. Savo tyrimo netęsiau už statybų aikštelės ribų. Nors galėjau daug daugiau sužinoti, stebėdamas darbo klasės dinamiką namų aplinkoje, jaučiau, jog negaliu iš darbininkų atimti tą trupinėlių laiko, kuri išdirbus ilgas darbo valandas, neretai dar dirbant antruose darbuose, jie galėjo praleisti su savo šeimomis.

Kasdienybė, protestas ir visuomeninė klasė

Šio straipsnio centre yra visuomeninės klasės, protesto ir kasdienybės raiškos būdai. Vakarų visuomenių vartojimo bumo metais tokie politikos teoretikai kaip H. Arendt išvelgė ryšį tarp sumažėjusio dalyvavimo oficialioje politikos srityje, įskaitant visuomenės nepasitenkinimo sumažėjimą, ir išaugusios „kasdienybės“ svarbos (Arendt 1958). Dažniausiai su privačia sritimi siejamą „kasdienybę“ Arendt aiškina kaip (post)modernią veiklą ir patirčių, pasireiškiančių depolituotomis, disciplinuotomis ir sunormintomis socialinėmis formomis, sritį. Etnografų teigimu, nepasitenkinimas į kasdienybę skverbiasi kitais, subtilesniais būdais. J. Scottas ar M. Herzfeldas rašo apie marginalizuotus valstiečius ar aviganius, kurie, siekdami sugriauti egzistuojančias hierarchijas ir rodydami savo nepasitenkinimą, pasitelkia slaptus, tylius veiksmus (Scott 1987; Herzfeld 1985). Pasak J. Patico ir N. Klumbytės, net su vartojimu susiję veiksmai, lyg ir nepriklausantys politinei „kasdienybei“, gali įgyti politinę reikšmę, dažnai intuityviame lygmenyje (Patico 2005; Klumbytė 2010).

Šiame straipsnyje aš aprašau darbo vietos, kuri yra ne vartojimo, bet veiksmų ir priklausymo laukas, kasdienybę. Kitaip nei kitos veiklos sritys, darbas yra ypač dviprasmiška mūsų gyvenimo dalis, kurioje žmogaus asmeninius interesus

ir individualius siekius iš esmės formuoja didelio masto ekonominiai (dažnai ir politiniai) procesai. Darbas, kaip norminis ir pasikartojantis modernaus gyvenimo aspektas (Thompson 1963), rytų europiečiams, kurie per pastaruosius dvidešimt metų patyrė perėjimą iš socializmo į kapitalizmą ir politinę krizę, paaštrintą didelio nedarbo lygio ir deindustrializacijos (Verdery 1996; Dunn 2004; Belojevikj, Mattioli 2017), nėra duotybė. Pasibaigus pasaulinei finansų krizei, darbo vietos Rytų Europoje tampa vis didesnės įtampos tarp prasmingų, produktyvių veiksmų ir ilgalaikio darbininkų išnaudojimo erdvėmis. Mano sutikti statybininkai surado laikinus sprendimus kurdami naujus priklausymo savo klasei požymius su jiems būdingu elgesiu, statybininkų vadintu „normaliu“. Susitaikydami su autoritarine politika ir su ja susitapatindami, jie bandė iš naujo atrasti prasmę.

Neseniai praūžus pasaulinei finansų krizei ir atgimus autoritarizmui, visuomeninė klasė, paskutiniuosius 25 metus praktiškai ignoruota (Kalb 2015; Durrenberg 2012), ir vėl tapo svarbia tyrimų kategorija. Remdamiesi Davido Harvey'aus išvalgomis apie pažeidžiamumą (angl. *dispossession*) (Harvey 1978), P. Durrenbergas, Sh. Kasmir ir A. Carbonella klasę suvokia kaip hierarchinį santykį tarp grupių, turinčių skirtingą priėjimą prie išteklių, taip pat ir gamybos priemonių (Durrenberg 2012; Kasmir, Carbonella 2014). „Pažeidžiamumo bangos“ (angl. *waves of disposessions*) (Kasmir, Carbonella 2014: 11) suformuoja, perbrėžia ir oficialiai įtvirtina naujas rasės, etnines ir lyčių ribas, kurios ir apibrėžia klasę. Žiūrint iš šios perspektyvos, kasdienybė yra ilgalaikių istorinių darbo ir kapitalo konfliktų pasekmė, kuri gali nulemti pažangių ir kolektyvinių protesto formų atsiradimą.

Jei pažvelgsime iš darbininkų perspektyvos, santykis tarp išnaudojimo patirčių ir darbovietės politikos yra gerokai sudėtingesnis. E. P. Thompsono sąvokos „moralios ekonomikos“ (angl. *moral economies*) (Thompson 1971) paveikti mokslininkai pabrėžia kultūrinę ir potencinę klasių politikos dimensiją. Remdamiesi šiuo požiūriu, J. Palomera ir T. Vetta kasdienybę apibūdina kaip galių lauką, kuris apibrėžia išnaudojimo, socialinės reprodukcijos ir politinio priklausymo reikšmes (Palomera, Vetta 2016). D. Kofti šią sąvoką pritaiko Bulgarijos stikladarių atvejui, parodydama, kad darbininkai noriai susitaiko su darbo vietos nepastovumu ir engimu, suvokia tai kaip išsilaisvinimą nuo kitų represinių socialinių santykių (pavyzdžiui, giminystės ryšių namuose) (Kofti 2016). Kaip rodo C. Sopranzetti aprašytas atvejis Tailande, tam tikri kultūriniai ir istoriniai priklausymo visuomeninei klasei aspektai lemia, kurios kasdienybės patirtys įgyja politinę išraišką ir virsta protestu (Sopranzetti 2014). Tailando motociklų taksistai, užimantys specifinę tarpinę poziciją visuomenėje, veiksmingai blokuoja, keičia ir kitaip tvarko Bankoko gatvių srautą ir ritmą – jų fizinis judrumas leidžia jiems naudotis didele išteklių įvairove. Kita vertus, griūvanti posocialistinių visuomenių socialinė ir fizinė infrastruktūra neleidžia Bulgarijos darbininkams

naudotis ištekliais versdama juos išsaugoti glaudžius paternalistinius santykius (Kofti 2016). Todėl suprantama, jog jiems sunkiai sekasi kasdien patiriamą išnaudojimą paversti politiniu protestu.

Panašių pavyzdžių rasime ir kitose posocialistinėse visuomenėse, kurių darbininkai išnaudojimą darbe yra linkę depolitizuoti pasitelkę įvairias moralines „normalumo“ sampratas. Kaip reakcija į priešišką ekonominę padėtį, kuri sunkėja dėl deindustrializacijos, profesinių sąjungų slopinimo (Kideckel 2008) ir sutrūkinėjusių neofeodaliųjų galios formų tinklų (Verdery 1996; Humphrey 2000), „normalumas“ leido darbininkams susigrąžinti vėlyvajam socializmui būdingas socialistines idėjas apie pažangą, vartojimą ir veiksmus (Gille 2010). Palyginti su Vakarų Europa, Rytų Europai vis labiau tampant periferine (Borocz, Sarkar 2005), „normalios“ virtuvės, t. y. vidurinėsios klasės, pagamintos dizainerių ir prabangios (Fehérváry 2002), ištreniruoti kūnai (Thiessen 2007) arba „namai“ (Jansen 2014) darbininkų išnaudojimą ir kentėjimą transformavo į ateities ilgesį. Prisidengę nostalgija, tie, kurie „normalų“ gyvenimą priešino politiniams procesams, tai darė priešindamiesi „Vakarų“ politinei hegemonijai, kuri paprastai pasireiškė per dalyvavimo pilietinėje visuomenėje diktatą. Kaip teigia L. Kurtović ir J. Greenberg, neveiklumas, pateisinamas pirmenybę teikiant „normaliam“ gyvenimui, tapo atsisakymo prisitaikyti ženklui, paradoksalia politinio aktyvumo forma (Kurtović 2012; Greenberg 2014).

Nusišalinimą nuo politikos neseniai pasibaigusios pasaulinės finansų krizės kontekste darosi vis sunkiau paaiškinti (Kalb 2009; Kalb, Halmai 2011). Viena vertus, pasaulinė finansų krizė posocialistinio pasaulio akyse sugriovė Vakarų Europos, kaip sektino auksinio modelio, įvaizdį. Kita vertus, darbininkai, išvarginti finansinio nesaugumo ir nerimaudami dėl didėjančių socialinių problemų, ėmė suvokti savo kolektyvinės kovos prasmę ir potencialą. Šiuo kritiniu momentu (Forlenza, Thomassen 2016) darbininkai susikūrė kitokį „normalumą“. Elgesyje, kurį jie laikė „normaliu“, vis labiau ryškėjo noras suvaldyti savo ir kitų nusivylimą. Taip formavosi nauja priklausymo savo klasei, vis labiau remiančiai autoritarinį režimą, forma.

Nepasitenkinimas ir protestai prieš Gruevskio valdžią

2016 m. gegužę dešimtys tūkstančių piliečių išėjo į gatves, protestuodami prieš VMRO-DPMNE vyriausybę, vadovaujamą N. Gruevskio. Išrinktas 2006 m. su pažadu pažaboti korupciją ir remti verslą, Gruevskis valstybės valdymą atidavė į kelių savo artimų sąjungininkų ir giminaičių rankas (Otten 2013). Siekdamas Makedonijoje sukurti rojų užsienio investuotojams, VMRO-DPMNE režimas ėmėsi ekonominių reformų. Šiai strategijai nepasisekus, Gruevskis savo ambicingą miestų atnaujinimo ir deindustrializacijos planą finansavo Europos

Sajungos dotacijomis ir tarptautinėmis paskolomis. Daugiau nei dvigubai padidindamas šalies įsiskolinimą užsieniui – nuo 20 proc. iki 48 proc. BVP (International Monetary Fund 2016), – Gruevskis pasinaudojo gerokai apsukresne užsienio kapitalo bankų paskolų teikimo politika: sumažinant paskolas privačiam sektoriui kartu užtikrinant politinę kompanijų priklausomybę per viešus kontraktus. Remiamas naujų ir senų oligarchų, Gruevskis inicijavo žalingas privertinių kreditų schemas, kontroliavo žiniasklaidą, darė įtaką teismų sistemai ir pradėjo sekti savo šalies gyventojus. Ypač svarbų vaidmenį šiame procese suvaidino Kovos su terorizmu ir saugumo tarnyba (UBK) ir jos vadovas, Gruevskio pusbrolis Sašo Mijalkovas, kuris tariamai palaimino plataus telefoninių pokalbių pasiklausymo tinklo sukūrimą, sudariusį galimybę sekti vieną procentą visos šalies gyventojų (maždaug 20 000 piliečių), tarp jų – opozicijos narius, diplomatus, žurnalistus ir verslininkus.

Tiesiogine 2016 m. kilusių protestų, kuriuos jų dalyviai pavadino „Spalvotąja revoliucija“ (maked. *Sarenata Revolucija*), priežastimi tapo šalies prezidento Ivanovo sprendimas neteisti už korupciją, užkirtęs kelią tirti VMRO-DPMNE vyriausybės korumpuotumą. Šis veiksmas buvo desperatiškas bandymas sustabdyti Specialiosios valstybinės prokuratūros (SJO) veiklą. Viešojoje erdvėje pasirodžius garso įrašams su juose užfiksuota režimo represine taktika, prokurorų grupė ėmė tirti aukšto lygio korupcijos atvejus. Pranešimų apie politinius sumušimus, režimui pavojingų verslininkų nukenksminimą ir nelegalią spekuliaciją nekilnojamuoju turtu iškilimas į viešumą 2015 m. įžiebė protestus ir lėmė VMRO-DPMNE vyriausybės tarptautinę izoliaciją. Nepaisant sutikimo organizuoti naujus rinkimus, Gruevskis ir jo bendrai trukdė peržiūrėti rinkimų sąrašus, kuriais buvo manipuliuojama VMRO-DPMNE naudai. Jis taip pat kėlė įtampą, šitaip siekdamas užkirsti kelią tolesniam SJO darbui. Esant tokiai padėčiai, dešimtytūkstančių žmonių išėjo į Skopjė gatves. Netikėtai pajutę laisvės skonį, šalies piliečiai išitraukė į taikų dialogą su atsistatydinusiomis policijos pajėgomis, o į Gruevskio režimo simbolius laidė dažų granatas.

Tačiau „Spalvotoji revoliucija“ pradėjo bręsti dar 2009 m. Jos pagrindą sudarė grupė aktyvių žmonių, vis labiau išitraukusių į pasipriešinimą prieš Gruevskio režimą. Aktyvistai, kuriems rūpėjo miestas ir jo erdvės, VMRO-DPMNE planams pertvarkyti Skopjės centrą priešinosi pasitelkę meną ir performansus. Keletas dešimčių miesto aktyvistų į kampaniją prieš socialistinio prekybos centro „Gradski Trgovski Centar“ pertvarkymą įtraukė Skopjė gyvenančius vyresnio amžiaus, vidurinei klasei priklausančius profesionalus ir pensininkus. Į pasipriešinimo judėjimą išitraukė universiteto studentai, ypač po to, kai Gruevskis pasiūlė naują švietimo įstatymą, pagal kurį bakalauro laipsniai turėtų būti tvirtinami valstybės paskirtų specialistų. 2014 m. rudenį studentų suorganizuoti susirinkimai ir „okupacijos“ įžiebė visame mieste masines demonstracijas ir privertė

atidėti įstatymo priėmimą. 2015 m. prie judėjimo prisidėję kelių madingų kavinių savininkai savo pavyzdžiu patraukė ne vieną kavinės lankytoją. Po VMRO-DPMNE užsakytų smurtinių išpuolių prieš tų kavinių savininkus, apgadinant jų nuosavybę, padegant automobilius, jie suimtiems aktyvistams suorganizavo lėšų rinkimą. 2016 m. vykę protestai jau nepriminė pirmųjų režimo metų pavojingo ir slapto pasipriešinimo, jie tapo rimtu užsiėmimu, aiškiai matomu socialinėje žiniasklaidoje. Kaip pažymėjo vienas jaunas studentas, vidurinėsios klasės atstovas, jei socialiniame tinkle „Facebook“ nėra jūsų asmenukės iš protesto, jūs esate niekas.

Protestuose, atvedusiuose į „Spalvotąją revoliuciją“, nedalyvavo viena socialinė grupė – darbininkai. Išskyrus kelias ūkininkų demonstracijas keliuose, teismo darbuotojų streiką ir keletą dešimčių dalyvavimą opozicinės socialdemokratų partijos veikloje, prieš VMRO-DPMNE nukreipti protestai nesulaukė atgarsio tarp darbininkų. Politinėse demonstracijose nedalyvavo ne tik statybininkai, kurių sektorius gavo tiesioginės naudos iš VMRO-DPMNE investicijų. Mobilizavimasis pasipriešinti nevyko jokiame sektoriuje, politinės kovos akivaizdžiai vengė ir profesinės sąjungos. Protestus organizavę aktyvistai buvo ypač pasimėtę, kad nebuvo dialogo tarp „spalvotosios revoliucijos“ ir darbininkų. Ši tema, mėginant suprasti, kodėl taip nutiko, sukėlė daug diskusijų. Įdomu tai, kad apie tai buvo kalbama ir tarp darbininkų, dirbusių „Construx“, vidutinio dydžio statybos bendrovėje, kuri 2013–2014 m. išgyveno sunkius finansinius laikus.

„Construx“ – stipraus politinio užnugario neturinti bendrovė. Jos direktorius nerėmė režimo, ir toks jo politinis neaktyvumas prisidėjo prie PVM sugražinimo vėlavimo, dažnesnių bendrovės patikrų ir palankesnių sąlygų lengvatinei paskolai gauti ar žemei įsigyti neturėjimo. Iki 2012 m. bendrovės darbo kokybė gerėjo, užsakymų skaičius augo. 2013 m. „Construx“ veikla plėtėsi, tais metais ji apsiėmė pastatyti trečią devynių aukštų gyvenamąjį namą. Tačiau po euro krizės bankai ėmė karpyti paskolas statybos sektoriui, reikalaudami didesnių garantijų. Vienu metu statant tris finansuotinus pastatus, bendrovės turėti gryniesi pinigai ėmė greitai sekti. Pirmenybę teikdama sumokėti paskolas bankui, bendrovė pradėjo delsti išmokėti darbuotojams atlyginimus, neretai vėluodavo daugiau nei 6 mėnesius.

„Construx“ krizės pradžioje darbininkai vengė garsiai prabilti apie vėluojančius atlyginimus ir nepritarė idėjai dalyvauti protestuose. Nepaisant to, kad jie didžiavosi savo įmonės darbo etika, kuri vengė daugelio politiniam režimui artimų konkurenčių praktikuoto ėjimo trumpiausiu keliu, dauguma darbininkų rėmė Gruevskį ir statybos aikštelėse nešiojo VMRO-DPMNE šalmsus. „Direktorius tiesiog turėtų įstoti į VMRO-DPMNE partiją“, – atsakė jie užkirsdami kelį mano tolesniems klausimams. Tačiau „Construx“ ir toliau delsiant išmokėti atlyginimus, daugelis statybininkų pajuto, kad nieko nedarymas ne tik kenkia

jų finansams, bet ir žemina jų, vyrų, tėvų ir darbininkų, savigarbą. 2014 m. sausį, atlyginimams vėluojant daugiau nei šešis mėnesius, nesaugumo jausmas dėl finansinės padėties atvedė prie lūžio taško. Sausio 17 d. 16:00 val. statybininkai susirinko vienoje iš neparduotų komercinių patalpų pagrindinėje statybos aikštelėje, kur jie kasdien persirenginėdavo. Stovėdamas šalia statybos aikštelės vadovės Natalijos, klausiausi brigadininko, kalbėjusio apie pastaruosius mėnesius vėluojančius atlyginimus ir direktoriaus abejingumą darbuotojų prašymui paaiškinti susidariusią padėtį. Po to žodį tarė statybininkų profesinės sąjungos atstovas, kuris perskaitė du savo parašytus laiškus. „Kadangi direktorius pasakė, jog jis nori, kad viskas būtų pateikta raštu, mes jam parašysim“, – sakė jis. Pirmuoju laišku buvo oficialiai sušauktas darbuotojų susirinkimas, o antrajame laiške, parašytame teisine ir profesinei sąjungai būdinga kalba, darbininkai reikalavo būti informuoti apie bendrovės finansinę padėtį ir paaiškinti, kodėl jie negauna atlyginimų.

Profesinės sąjungos atstovui baigus skaityti, darbininkai pradėjo šurmuliuoti. Pirmasis prabilo Darko, vienas iš įtakingiausių darbininkų: „Per stipriai pasakyta. Mes negalim reikalauti, tai jo įmonė. Mes negalim primesti savo reikalavimų!“ Panašiai argumentuodama pasisakė ir statybos aikštelės vadovė Natalija: „Būtent. Tai absurdiška. Turim jo paklaust, bet nekonfrontuojant.“ Brigadininkas sutiko: „Taip, iš tiesų, turim jo paprašyt (maked. *da go zamolime*), kad mums pasakytų.“ Nesmagiai pasijutęs, profsąjungos atstovas apsidairė aplink, bet, matydamas, kad dauguma darbininkų sutinka su ką tik išsakytomis pastabomis, nuėjo parūkyti. Galų gale Bojanas, jaunas statybininkas, atsisėdo prie stalo, paėmė pieštuką ir tarė: „O kaip skambėtų toks laiškas. Gerbiamas direktoriau, mes priklausome nuo Jūsų.“ Pasigirdus pritarimo balsams, darbininkai, pajutę jiems įprastą patriarchalinių santykių toną ir kalbą, ėmė siūlyti alternatyvias laiško formuluotes. Netrukus atmosfera tapo nuoširdi ir draugiška, o darbuotojai sutartinai (ir chaotiškai) pritarė galutiniam tekstui: „Gerbiamas direktoriau, mes priklausome nuo Jūsų. Mes visi turime šeimas (maked. *familiarni lugje*) ir skolų. Mes žinome, kad šiuo metu ištikusiai laikina krizė, bet maldaujame Jūsų (maked. *ve zamoluvame*) pasakyti, kada mums sumokėsite.“ Pamažu visiems skirstantis, Darko man pasakė: „Matot? Profsąjunga privačioj bendrovėj yra problema. Ji tiesiog neveikia; bosas (maked. *gazda*) daro sprendimus, o mes tik dirbam už pinigus.“

Bėda buvo ta, kad bendrovės direktorius negalėjo prisiimti atsakomybės. 2013–2014 m. man atliekant didžiąją savo tyrimo dalį, posocialistines anomalijas dar labiau iškreipė Europos finansinės krizės pasekmės. Kitaip negu Graikijos, Ispanijos ar Airijos, Makedonijos statybų sektorius 2007–2012 m. augo pasiekdamas aukščiausią po Juodkalnijos statybų rodiklį Europoje (Production in Construction... 2017). Visai prieš krizę pajamos ir kreditas privačiam sektoriui kasmet

augo, 2008 m. pasiekė apie 40 proc. 2009 m. augimas nukrito iki vienaženkliai skaičiaus, bet stabilizavosi ties 10 proc. riba dėl investicijų į statybos sektorių, kurį vyriausybė finansavo iš tarptautinių kreditų, įskaitant ir iš Tarptautinio valiutos fondo (TVF). Tačiau po 2012 m. euro krizės bankų sektorius, beveik visiškai priklausantis Europos bankams, pradėjo vykdyti dar griežtesnę skolinimo politiką. Remiantis TVF duomenimis, 2013 m. paskolos įmonėms praktiškai neaugo, balansuodamos ties po krizės mažiausia beveik 0 proc. riba (International Monetary Fund 2016). Tokios nepriklausomos statybos bendrovės kaip „Construx“ atsidūrė sudėtingoje finansinėje situacijoje.

Po socializmo žlugimo darbininkai neturėjo progos pagyventi paprastu laikotarpiu (angl. *ordinary times*), laipsniškas ekonomikos augimas ir didėjantis jos vaidmuo kėlė papildomų sunkumų, tokių įsiskolinusių bendrovių kaip „Construx“ valdymą atidavus į kreditorių rankas. Darbininkai galėjo nustoti dirbti, tačiau tai būtų turėję mažai įtakos dukteriniams bankams, kurie buvo atsakingi už papildomų paskolų suteikimą. Įmonei perėjus į tai, ką darbuotojai apibūdino kaip „antrąjį pereinamąjį etapą“, delsiant mokėti atlyginimus, vėluojant medžiagų pristatymui, o darbo grafikui pasidarius nepastoviam, statybininkai vis labiau stengėsi elgtis normaliai, matydami tai kaip alternatyvą savo kasdienio pažeidžiamumo patirtims (angl. *experiences of dispossession*) ir vidurinėsios klasės miestiečių pasiūlytai politinei galimybei – viešiesiems protestams. Kaip ir epizodas su laišku, „normalumas“ tapo veiksmo vieta, kurioje statybininkai, organizuodami savo kolektyvinę klasinę identitetą, buvo priversti mažinti tarpusavio įtampą. Esant tokiam susitarimui, Gruevskis tapo jų vienintele viltimi.

Normalumas ir visuomeninė klasė darbe

Spalio popietės yra vienos maloniausių statybos aikštelėje. Šilta saulė lyg koks tapytojas žaidžia su darbininkų sukeltų dulkių debesimis. Vėsinimo patalpa stovi nepajudinama, jos didelis šešėlis išsilygina, padengus keletu skirtingų dažų sluoksnių. Dvejus metus trunkant devynių aukštų gyvenamojo namo statybai, tai įprasta. Tą dieną statybininkų brigada atliko baigiamuosius darbus. Vieni tinkavo rūsyje esančius garažus, kiti su atlikusiais raudonais dažais dailino vėsinimo patalpą. Aš kalbėjau su Dragiu, pagal profesiją padavėju, kuris šiame darbe buvo atsakingas už kūjus, kibirus ir kitus statybos įrankius. Vietoj banketų salių Dragis karaliavo iš konteinerio į sandėlį paverstoje patalpoje, kurioje jis veržliarakčiais ir replėmis rūpinosi panašiai kaip ir dailiais stalo įrankiais. Antrą valandą Dragis iš savo priekinės kombinezono kišenės ištraukė du siaurus tirpios kavos pakelius. Užteko vieno judesio ir milteliai nugulė dviejų plastikinių puodelių dugne. Dragis, pragmatiškas ceremonimeistras, į abu puodelius šliūkštelėjo karšto vandens ir pamaišė drumzliną skystį nuo kažko atlikusiu plastikiniu

vamzdeliu. Tylėdami sėdėjome ir gėrėme kavą. Cukraus? Žinoma. Draugiškumo išraiška, statybininkų stiliumi.

Tiesą sakant, niekas, ką mes darėme statybos aikštelėje, nepriminė, ką darbininkai būtų laikę idealiu, normaliu gyvenimu. Statybininkai stovėjo ant stogų pastolių, ant kurių saulė vasarą galėjo kepti kiaušiniene, lipo surūdijusiais pastoliais ar šildėsi aplink sukurtą ugnį šaltuose pastatuose su dulkių nugultomis plikomis grindimis. Kiekvieną dieną ne iš lėkščių, o iš plastikinių maišelių valgėme sriubas, sumuštinis, pitos duoną ir *burekus*. Iš jau panaudotų plastikinių puodelių, kuriuose kartais galėjai aptikti ir cemento, gėrėme drumzliną vandenį, pigias sultis ar tirpią kavą. Vanduo tekėdavo iš laikino čiaupo, per ilgai leidžiant vandenį, žemė greitai pavirsdavo purvu. Vietos nesvetingumą rodė net tualetai. Pastatyti aikštelės vidury su mėlyno plastiko chemija atsiduodančiomis kriauklėmis, jie, atrodo, teisė mus. Mes turėjome išnykti. Taip neįvykus, tapdavome atliekomis, gadinančiomis nepaliestą pastato vaizdą. Nepriklausėme šiai vietai. Mūsų ritualai saugojo mus nuo dulkių, kvapų ir triukšmo. Nieko įmantraus ir nekrentančio į akis. Tačiau vyko procedūra, skirta kavos gėrimui, pietų valgymui, šeimos švenčių ar kitų ypatingų progų, pavyzdžiui, gavus keletą mėnesių vėluojantį atlyginimą, šventimas. Normalumas darbininkams nebuvo duotybė. Jis turėjo būti sukurtas, ir tai darė toks bendradarbis kaip Dragis, sielų ir kūjų padavėjas.

Mums baigiant gerti kavą, pertraukos metas atėjo ir kitiems po devynių aukštų pastatą pabirusiems statybininkams. Gorastas pasirodė su kadaise buvusiomis geltonomis kopėčiomis, kurių medinis rėmas vis dar nepasidavė, tai čia, tai ten nusėtas vinių ir metalinių plokščių jis greičiau priminė kiborgą, o ne kopėčias. „Matai šitas, – šnpuodamas tarė Gorastas, imdamas plaktuką iš įrankių dėžės, – turėjo būti išmestos prieš daugelį metų. Bet ne, aš jas taisau, dar kartą. Tai, mano drauge, yra Makedonija.“

Makedonija yra tos sulūžusios kopėčios. Sąmojinga ir linksma Gorasto diagnozė išprovokavo daugybę nuotaikingų, bet labai liūdnuų komentarų apie darbo absurdiškumą, su kuriuo Makedonijos darbininkai susidurdavo kiekvieną dieną. Sulūžusios kopėčios simbolizuoja netikėjimą ateitimi, jausmą, kad bet koks ėjimas pirmyn bus neišvengiamai pažymėtas klaidų. Užuoat statę pažangos kopėčias, Makedonijos darbininkai kasdien jautėsi vis labiau įstrigę, priversti savo laiką gaišti vis iš naujo bandydami pataisyti tas pačias kopėčias. Kopėčios nebuvo nei pirmasis, nei paskutinis toks atvejis „Construx“ statybų aikštelėse. 2013 m. gruodį butų savininkams rengiantis įsikelti į naują namą, dauguma butų dar nebuvo įrengti. Dar svarbiau, kad pastate nebuvo elektros ar vandens. Vieną dieną į aikštelę atvažiavo besišypsantis Ivanas, bendrovės įgaliotinis, su savo senu, surūdijusiu mėlynos spalvos „Yugo“ automobiliu, kurį jis naudojo darbo reikalams. Už jo pasirodė baltas furgonas. Du stiprūs vyrukai iškrovė vieną gel-

toną mechanizmą ant ratų, po to antrą. „Tai, bičiuliai mano, padės išspręst visas mūsų problemas“, – su tam tikru pasididžiavimu ir jauduliu balse pranešė Ivanas. „Generatoriai!“ Statybininkai netruko apspisti benzinu varomus elektrinius generatorius. Tačiau jų entuziazmas truko neilgai. Šie generatoriai galėjo tiekti elektros energiją tik tam tikriems pastatams, tik tiems butų savininkams, kurie, pardavę savo senus butus, tiesiog neturėjo kur gyventi. Kiti savininkai buvo priversti laukti. Dar svarbiau buvo tai, kad šie laikini pagerinimai labai brangiai kainavo. Jei „Construx“ turėjo pinigų sumokėti už generatorius ir jų sunaudojamus degalus, kodėl nesumokėjus savo darbuotojams?

Pasibaigus finansų krizei, „Construx“ nusprendė pirmiausia susitvarkyti su paskolomis ir tik paskui sumokėti savo darbuotojams ir tiekėjams. Medžiagos buvo tiekiamos ne laiku ir gerokai vėluojant. Tačiau tuo pat metu bendrovė stengėsi išsaugoti savo *reitingą* – geros statybų bendrovės reputaciją. Elektros tiekimas butams turėjo pirkėjams, kreditoriams ir savivaldybių pareigūnams, kurie apžiūrėjo pastatą, sudaryti normalios padėties įvaizdį. Gerą bendrovės įvaizdį kūrė ir dirbantys darbininkai bei aikštelėje vykstantys šiokie tokie darbai. Net neturint reikalingų dalių, medžiagų ir nesant subrangovų, direktorius vertė statybininkus dirbti šeštadieniais ir sekmadieniais, užsiimti neproduktyviu darbu, kuris tik priminė tikrą darbą statybose, arba buvo tai, ką S. Rajkovičas vadina „darbo pamėgdžiojimu“ (angl. *mock work*) (Rajković 2015). Tiesa, „Zastava Spare Parts“ atveju „darbo pamėgdžiojimas“ leido Serbijos darbininkams tikėtis valstybės socialinių garantijų (Rajković 2015). Skopjė atveju darbas šeštadieniais ir sekmadieniais statybininkams nesukūrė jokio moralinio kapitalo, trukdė pabūti su savo šeimomis ir dirbti kitus darbus.

Tokie laikini teatriški pagerinimai darbe neleido statybininkams planuoti savo ateities nei trumpesniam, nei ilgesniam laikui. „Construx“ darbininkai užėmė palyginti privilegijuotą padėtį Makedonijos visuomenėje. Jų atlyginimai svyravo nuo 300 eurų nekvalifikuotiems darbininkams iki 550 eurų kvalifikuotiems statybininkams. Tai gerokai viršijo minimalų 150 eurų atlyginimą, kurį, pavyzdžiui, gavo tekstilės pramonės darbuotojai. Statybose dirbusių darbo laikas truko nuo 7 val. iki 17 val. vasaros metu ir nuo 8 iki 15 val. žiemą. Atsiradus skubiam, neatidėliotinam darbui, pavyzdžiui, lieti pamatus ar kloti naujas grindis, darbo diena nusitęsavo ir į naktį, nesvarbu, jei jie keletą mėnesių iš eilės dirbo septynias dienas per savaitę. Daugelis jų gyveno kaime, maždaug 30 minučių už Skopjės, kur jų tėvai buvo pasistatę didelius namus žemėje, kurią septintame dešimtmetyje paliko turkai. Nepatogų kasdienį susisiekimą su darbu kompensavo daržovės, vištos ir kiaulės, kurias darbininkai augino savo reikmėms savo mažuose žemės sklypuose. Šie ištekliai, taip pat senų tėvų pensijos arba sutuoktinių atlyginimai leido jiems išgyventi „Construx“ krizės metu. Akivaizdu, kad atlyginimų vėlavimas šešis mėnesius labai paveikė jų ekonominę padėtį ir privertė

persvarstyti savo išlaidas. „Nereikalingų“ daiktų, tokių kaip gimtadienio dovanos vaikams, knygos mokyklai ar nauji drabužiai, pirkimas buvo atidėtas arba jie nupirkti už nenumatytiems atvejams atidėtus pinigus, sunkiai sukauptus dirbant Rusijoje, Ukrainoje, Serbijoje, Slovėnijoje ar Graikijoje dešimtam dešimtmetyje ir laikomus po metaforiniais čiužiniais.

Nežinomybė dėl atlyginimų, laikinų pagerinimų darbe dviprasmybė ir tikro darbo pamėgdžiojimas vertė statybininkus galvoti apie skirtingas savo šeimų ateities perspektyvas. Visi, išskyrus vieną iš 25 statybininkų, norėjo, kad jų sūnūs ir dukterys studijuotų universitete. Nors daugelis jų nenorėjo, kad jų vaikai emigruotų, jie pripažino, kad Makedonijoje jie gali neturėti padorių darbo ir gyvenimo sąlygų. Trečdalis darbininkų buvo tvirtai įsitikinę, kad jų vaikai turi kuo greičiau bėgti iš Makedonijos ir įsikurti geresnėje šalyje. Darbininkai manęs dažnai klausė, kiek kainuoja bulvės, pienas ir mėsa Italijoje ir JAV. Jie norėjo sužinoti, kiek aš uždirbu, kiek pinigų išleidžiu už buto nuomą Niujorke ir kokios bus mano darbo perspektyvos apsigynus disertaciją. Kai aš jiems pasakiau, kad didžiąją savo atlyginimo dalį atiduodu už nuomą ir kad daugelis mano kolegų neranda darbo, kiti iki tol tylėję prabilo: „Matai, ir ten ne ką geriau, visur reikia kovoti.“

Dėl „Construx“ krizės taip pat sunku buvo statybininkams kaip tam tikrai grupei įsivardyti platesniame darbo kontekste ir socialinėje hierarchijoje. Jie buvo labai susirūpinę dėl direktoriaus nenoro užmegzti su jais ryšį ir priimti atsakomybę už jų ekonominę nesaugumą. Pranešimai apie atlyginimus, sprendimus ir panašius dalykus dažnai juos pasiekdavo per direktoriaus patikėtinius, o ne jį patį. Statybininkams paprašius papildomos informacijos, jiems buvo pagrašinta: jei nenori dirbti, gali susikrauti daiktus ir išeiti. Vėliau bendrovės direktorius ir jo valdiniai tvirtino, jog tokia strategija padėjo administratoriams išvengti tikslų atsakymų, galėjusių pakenkti įmonės įvaizdžiui. Statybininkams nenusileidus, direktorius ragino juos išeiti ir atgaivino planą, pagal kurį planavimo ir projektavimo skyriai būtų atskirti nuo gamybos. Vėliau dėl atsakomybės savo darbuotojams jis to plano atsisakys.

Po laiškų „nesėkmės“ statybos aikštelėje ėmė stiprėti nuojauta, kad reikia ką nors daryti. Viena vertus, statybininkai jautėsi verčiami imtis veiksmų, kurie galėtų pakeisti jų ekonominę padėtį. Tokie žodžiai kaip „streikas“ ir „susirinkimai“ plito kaip gaisras. Gorastas staiga pratrūkdavo kritikuoti direktorių. Kiti imdavo kalbėti apie blogas investicijas, apie kurias iki tol viešai nebuvo kalbama. Dar kiti susiginčydavo kiekvieną kartą, kai bandė susiorganizuoti; vienas iš statybininkų po karštos diskusijos išėjo iš darbo. Įtampa pasiekė aukščiausią tašką likus savaitei iki Velykų, kai direktorius atsisakė patenkinti darbuotojų prašymą sumokėti avansą. Pirmą kartą statybininkai šeštadienį nepasirodė darbe. Panikos apimta Natalija man prasitarė, kad jei jie kitą savaitę nepasirodys, bendrovei gresia galas.

Pirmadienį statybininkai į darbą sugrįžo. kažkas, atnešęs velykinių margučių, pasiūlė pasivaikšinti. Aš paklausiau, ar ketinama streikuoti. Jų akys buvo pavargusios, o juokai, kuriais jie dalijosi ar šaipėsi vieni iš kitų, buvo kandesnė nei anksčiau. Tačiau jie dažnai savo kalbas pabaigdavo patapšnoję man per petį, priverstinai nusijuokę, pavaišinę naminiu brendžio gėrimu arba iš namų atsivežtomis daržovėmis. Jie nestreikuos – kokia iš to nauda? Darbininkai, sakė jie, tenorėjo „normalaus gyvenimo“, kad galėtų dirbti ir gauti atlyginimą. Jų pasirinktame moraliniame kelyje politinei mobilizacijai vietos nebuvo. Tačiau jie rasdavo laiko ir erdvės „normaliai“ veiklai: kavos pertraukėlėms, savigailai, kalboms apie sulaužytas kopėčias ir margučiams. Tokios akimirkos stabilizavo kasdienę išnaudojimo ir nusivylimo patirtį ir jungė darbininkus. Pasak E. Resnick (šiam numeryje), tai praktikos politika (angl. *politics of praxis*), kurioje ideologinis horizontas su „normalumu“ yra aktualizuojamas dabartyje.

„Normalumas“ supančiojo statybininkus. Kavos ruošimas ar naujų laiškų rašymas buvo skirti jiems patiems, jie tapo vienu iš daugelio būdų, kuriais jie sąmoningai slopino vienas kito norą maištauti. Veiklos, kaip antai arbata po ilgų prie šalto betono praleistų darbo valandų, kurias darbininkai laikė normaliomis, dažnai ramino, sukeldavo šypseną ir skleidavo šilumą. Kartais jos buvo ir prievartos forma – niekam nepatiko būti apšauktam ar iškoneveiktam dėl atlyginimų nemokančio direktoriaus kritikos. „Construx“ krizei tebesitęsiant, statybininkai vis daugiau laiko praleisdavo kontroliuodami vienas kito nusivylimą ir pyktį arba įtikinėdami, jog nieko negalima padaryti. Dėl „normalaus“ gyvenimo ir „normalių“ darbo sąlygų jie mažino savo kasdienį išnaudojimą neįžymiais maloniais gestais, skubėdami nuraminti vienas kitą, jei pastebėdavo, kad nepasitenkinimas tampa užkrečiamas.

Išvados

2014 m. lapkritį aš pagaliau gavau savo mėlyną kombinezoną. Labai didžiausai eidamas į darbą apsirengęs kaip ir visi darbininkai. Dažniausiai jie man šypsojosi, žinodami, kad man niekada nebus patikėta dirbti tikruosius statybininkų darbus. Kartą Dragiui pasakiau, kad namo grįšiu anksčiau miesto autobusu. Jis pažvelgė į mane su nuostaba, ranka rodydamas į mano kombinezoną. Kiekvieną dieną, prieš važiuodami namo, Dragis ir kiti statybininkai persirengdavo. Dulkėtus ir dėmėtus mėlynus kombinezonus jie iškeisdavo į savo megztinius, marškinėlius ir džinsus. Mėlyna spalva išskyrė juos į atskirą žmonių grupę, dirbančią griežtomis, išnaudojančiomis ir, atvirai pasakius, gėdingomis darbo sąlygomis.

Dragiui, brigadininkui ir kitiems statybininkams jų išnaudojamas ir laikini pagerinimai darbe buvo socialinis jų pačių vertės, apie kurią jie vis dažniau susimąstydavo, įvertinimas. Kokia jų vertė, jei jiems nebuvo mokamas atlyginimas,

jei jų direktorius neprisiėmė atsakomybės, jei darbo sąlygos vis blogėjo? Šių klausimų kėlimas po pasaulinės finansų krizės reiškė savo kolektyvinio identiteto vis labiau periferine tampančioje šalyje permastymą. Jų nuomone, problema pranoko „Construx“ galimybes. Kitos statybų bendrovės taip pat vėlavo mokėti atlyginimus. Keletas laisvų darbo vietų siūlė dar prastesnes darbo sąlygas ir nelegalų darbą, kuris neleistų statybininkams pasinaudoti socialinėmis garantijomis, kaip antai, sveikatos draudimu ar pensija. Posocialistinėms atsakomybės tarp darbininkų ir vadovų struktūroms dėl finansinių problemų griūnant, darbininkai, vertindami save visos Makedonijos visuomenės politinių ir ekonominių aplinkybių kontekste, pradėjo jausti nusivylimą. Tačiau šis embrioninis darbininkų klasės identitetas atmetė pažangias ir kairiųjų politines formas. Dauguma darbininkų teigė, kad jų kolektyvinių veikslių tikslas buvo ne kovoti ir keisti savo ekonominę padėtį, bet ištvirti sunkumus dirbant be atlygio ir į darbovietes sugražinant „normalumą“.

Panašumo į normalumą atkūrimas tapo visų bendra, darbininkus suvienijusia atsakomybe. Laikinai tai buvo pasiekta atkuriant, M. Maharawal žodžiais tariant, „rūpinimosi infrastruktūra“ (angl. *an infrastructure of care*) (Maharawal 2013) per neformalius draugiškus veiksmus, pavyzdžiui, kavos gėrimą, kurie palengvino darbininkų kovą. Tačiau neapsieita ir be prievartos. Statybininkai nedvejodami užgniauždavo radikalius raginimus streikuoti, primindami karštakošiams, kad darbo sąlygos yra blogos ir ne tik jų bendrovėje. Atsisakyta prisidėti ir prie opozicijos protestų, pareiškiant, kad tai būtų bergždžios pastangos, kurios tik pablogintų jų darbo sąlygas. Statybininkai, kurie nesiliovė protestavę, galiausiai buvo apšaukti, išjuokti ir nustumti į užnugarį, kartais net ir fiziškai. Atsakymą dėl vis sudėtingesnių kasdienių darbo sąlygų jie surado pasirinkę ištvėrmę ir VMRO-DPMNE partijos palaikymą. Tai tapo bendru jų iš naujo atrasto kolektyvinio identiteto vardikliu.

Kitaip nei kitais vėlyvojo socializmo ar posocializmo atvejais, Makedonijos darbininkų normalaus gyvenimo siekimas nebuvo į ateitį nukreipta dabarties kritika. Užuoť siekė socialinių permainų, darbininkai „normalumą“ pasirinko kaip moralinę siekiamybę, tokių permainų trukdį. Kitaip nei E. Resnick aprašomu Bulgarijos atveju (šiam numeryje), „normalumo“ pragmatika, užuoť palengviniusi perėjimą nuo kasdienybės prie protestų ir formalios politikos, šias dvi sritis atskyrė. Todėl „normalumas“ neapėmė depolitizuoto vartotojiško ar nostalgiko socializmo troškimo. Tai buvo politinis projektas, pagal kurį darbininkai sukūrė naują grupę, kuri ne priešinosi kasdienei išnaudojimo ir netekčių (angl. *dispossession*) patirčiai, bet jai pritarė ir joje dalyvavo. „Normalumas“ tapo sutelktiniu moraliniu principu, formavusiu naują politinį ir konservatyvų klasės identitetą, kurio pagrindinis tikslas buvo neleisti viskam žlugti ir laukti geresnių laikų.

Darbininkai žinojo, kad iki socializmo žlugimo Makedonijos darbo klasės gyvenimą reguliavo tam tikras lygybę palaikęs korporatyvizmas (Archer 2016). Todėl suprantama, kad sugriuvus patriarchalinėms ir neofeodalinėms posocializmo struktūroms, jie bandė pakartoti korporacines klasių formas, komunistų partiją pakeisdami VMRO-DPMNE partija. Juk statybų sektorius buvo ypač svarbus VMRO-DPMNE politiniam projektui, o didelės viešos investicijos skatino Skopjė miesto statybas (Mattioli 2016). Esant silpnoms profesinėms sąjungoms, neturint gyvybingos darbo rinkos, VMRO-DPMNE tapo logiška darbininkų politinė sąjungininke. Tačiau tokia sąjunga nedavė dividendų. Pasibaigus pasaulinei finansų krizei, pamažu užsidarė ir politinis-ekonominis VMRO-DPMNE langas, nuo kurio priklausė nacionalinė ir tarptautinė partijos sėkmė. Vis labiau abejojant VMRO-DPMNE gebėjimu grąžinti suteiktas paskolas, partija ėmė netekti tarptautinės paramos. Palaikydami VMRO-DPMNE partiją, darbininkai įsėdo ne į pirmyn plaukiančią, bet skęstančią valtį.

Iš anglų k. vertė Dalia Cidzikaitė

*Versta iš: Mattioli Fabio. 2017. *Everyday and Class among Macedonian Workers**

Literatūra

Archer Rory. 2016. "Paid for by the Workers, Occupied by the Bureaucrats": Housing Inequalities in 1980s Belgrade, Archer R. et al. (eds.). *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*: 58–76. Abingdon: Routledge.

Arendt Hannah. 1958. *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press.

Belejevičj Bela, Mattioli Fabio. 2017. Etnografia di una Crisi Normale: Crisiscap, Vrski, e Riflessione Antropologica a Skopje, Macedonia, Lofranco T. S., Pusceddu A. M. (eds.). *Oltre Adriatico: Percorsi Antropologici tra Italia e Sudest Europa*: 61–90. Milano: Meltemi.

Borocz Jozsef, Sarkar Mahua. 2005. What is the EU?, *International Sociology* 20(2): 153–173.

Dimova Rozita. 2013. *Ethno-Baroque: Materiality, Aesthetics and Conflict in Modern-Day Macedonia*. New York: Berghahn Books.

Dunn Elizabeth. 2004. *Privatizing Poland: Baby Food, Big Business, and the Remaking of Labor*. Ithaca: Cornell University Press.

Durrenberg Paul (ed.). 2012. *The Anthropological Study of Class and Consciousness*. Boulder: University of Colorado Press.

Fehérváry Krisztina. 2002. American Kitchens, Luxury Bathrooms, and the Search for a "Normal" Life in Postsocialist Hungary, *Ethnos* 67(3): 369–400.

Forlenza Rosario, Thomassen Bjorn. 2016. *Italian Modernities: Competing Narratives of Nationhood*. New York: Palgrave Macmillan.

Gille Zsusa. 2010. Is there a Global Postsocialist Condition?, *Global Society* 24(1): 1–30.

Greenberg Jessica. 2014. *After the Revolution: Youth, Democracy, and the Politics of Disappointment in Serbia*. Stanford: Stanford University Press.

Harvey David. 1978. The Urban Process under Capitalism: A Framework for Analysis, *International Journal of Urban and Regional Research* 2(1–4): 101–131.

Herzfeld Michael. 1985. *The Poetics of Manhood: Contest and Identity in a Cretan Mountain Village*. Princeton: Princeton University Press.

Humphrey Caroline. 2000. How is Barter Done? The Social Relations of Barter in Provincial Russia, Seabright P. (ed.). *The Vanishing Ruble: Barter Networks and Non-Monetary Transactions in Post-Soviet Societies*: 259–298. Cambridge: Cambridge University Press.

International Monetary Fund. 2016. *Country Report No. 16/356: The Former Yugoslav Republic of Macedonia. Staff Report for the 2016 Article IV Consultation*. Washington: International Monetary Fund..

Jansen Stef. 2014. On not Moving Well Enough: Temporal Reasoning in Sarajevo Yearnings for “Normal Lives”, *Current Anthropology* 55(S9): 74–84.

Kalb Don. 2009. Conversations with a Polish Populist: Tracing Hidden Histories of Globalization, Class, and Dispossession in Postsocialism (and Beyond), *American Ethnologist* 36(2): 207–223.

Kalb Don. 2015. Introduction: Class and the New Anthropological Holism, Carrier J. (ed.). *Anthropologies of Class: Power, Practice and Inequality*: 1–27. Cambridge: Cambridge University Press.

Kalb Don, Halmai Gabor (eds.). 2011. *Headlines of Nations, Subtexts of Class: Working Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*. New York: Berghahn.

Kasmir Sharryn, Carbonella August. 2014. *Blood and Fire: Toward a Global Anthropology of Labor*. New York: Berghahn.

Kearney Michael. 2004. The Classifying and Value-Filtering Missions of Borders, *Anthropological Theory* 4(2): 131–156.

Kideckel David. 2008. *Getting by in Postsocialist Romania. Labor, the Body, and Working-Class Culture*. Bloomington: Indiana University Press.

Klumbyté Neringa. 2010. The Soviet Sausage Renaissance, *American Anthropologist* 112(1): 22–37.

Kofti Dimitra. 2016. Moral Economy of Flexible Production: Fabricating Precarity between the Conveyor Belt and the Household, *Anthropological Theory* 16(4): 433–453.

Kurtović Larisa. 2012. *Politics of Impasse: Specters of Socialism and the Struggles for the Future in Postwar Bosnia-Herzegovina*. Ph.D. Dissertation, Department of Anthropology, University of California, Berkeley.

Maharawal Manissa McCleave. 2013. Fieldnotes on Union Square, Anti-Oppression, and Occupy, *Cultural Anthropology* 02 14. <<https://culanth.org/fieldsights/88-fieldnotes-on-union-square-anti-oppression-and-occupy>> [žiūrėta 2017 08 24].

Mattioli Fabio. 2016. *Losing Values: Illiquidity, Personhood, and the Return of Authoritarianism in Skopje, Macedonia*. PhD Thesis, Department of Anthropology, CUNY Graduate Center.

Neofotistos Vasiliki. 2010. Cultural Intimacy and Subversive Disorder: The Politics of Romance in the Republic of Macedonia, *Anthropological Quarterly* 83(2): 279–315.

Palomera Jaime, Vetta Theodora. 2016. Moral Economy: Rethinking a Radical Concept, *Anthropological Theory* 16(4): 413–432.

Otten Justin. 2013. Wine Mafia and the Thieving State: Tension and Power at the Crossroads of Neoliberalism and Authoritarianism in 21st Century Macedonia, *The Anthropology of East Europe Review* 31(2): 2–18.

Patico Jennifer. 2005. To be Happy in a Mercedes: Tropes of Value and Ambivalent Visions of Marketization, *American Ethnologist* 32(3): 479–496.

Production in Construction – Annual Data. 2017, *Eurostat*. <<http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>> [žiūrėta 2017 04 30].

Rajković Ivan. 2015. *Struggles for Moral Ground: Problems with Work and Legitimacy in a Serbian Industrial Town*. PhD Dissertation, Department of Anthropology, University of Manchester.

Scott James. 1987. *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven: Yale University Press.

Sopranzetti Claudio. 2014. Owners of the Map: Mobility and Mobilization among Motorcycle Taxi Drivers in Bangkok, *City and Society* 26(1): 120–143.

Thiessen Ilká. 2007. *Waiting on Macedonia: Identity in a Changing World*. Toronto: Broadview.

Thompson E. P. 1963. *The Making of the English Working Class*. London: Victor Gollancz.

Thompson E. P. 1971. The Moral Economy of the English Crowd in the 18th Century, *Past & Present* 50: 76–136.

Verdery Katherine. 1996. *What was Socialism, and What Comes Next?* Princeton: Princeton University Press.

Daily Life and Class among Macedonian Workers

Fabio Mattioli

Summary

After 2009, tens of thousands of Macedonian citizens marched through Skopje, the capital of Macedonia, protesting against the authoritarian regime of Prime Minister Nikola Gruevski. As young masked activists threw coloured paintballs at symbols of Gruevski's regime, few, if any, of the construction workers who participated in my research seemed to care. Why did workers not join in the increasingly popular wave of discontent?

The article shows that Macedonian construction workers reacted to their increasingly exploitative everyday experiences of work by consciously refraining from engaging in formal protest. Rejecting formal politics, however, did not mean rejecting *all* politics. Workers discussed, argued, and became increasingly close to each other. Instead of organising themselves, however, they actively suppressed their growing discontent, and dealt with each other's frustration. This nascent, tense class dimension was rooted in the firm belief that 'normality', not protest, should be the appropriate horizon for workers and their work life. Making the workplace a 'normal' one meant engaging in everyday acts of care, refusal and endurance, in other words, transfiguring the everyday, exploitation and all, in a praxis of 'normality', as suggested by Resnick (this issue). Unlike early post-socialism, when 'normality' signalled a rejection of politics (Fehérváry 2002), such pragmatics of normality suggest the convergence of an emerging working-class identity and conservative and authoritarian politics.

Few moments are as enjoyable on construction sites as October afternoons. Warm sunlight paints the glittering swirls of dust that accompany the work in earthy tones. An aeration unit stands immobile, as its lengthening shadow smooths over the contrast between different coats of paint, unavoidable when a nine-storey residential building is built slowly over two years. That day, the team was putting the finishing touches. I had been chatting with Dragi, a trained waiter, who, for now, looked after sledgehammers, spare parts and buckets. Instead of banqueting halls, Dragi reigned over the container warehouse, where he lined up wrenches and pinches like fine pieces of silverware. At 2 pm, Dragi extracted two tubular three-in-one packets of instant coffee from the front pocket of his overalls. One movement, and the powder landed at the bottom of two plastic cups. A pragmatic master of ceremonies, Dragi briskly splashed hot water over the two cups, and mixed the murky liquid with the remains of the plastic tube. We sat and drank our coffee in silence. Sugar? Sure. Acts of caring, the construction way.

Strictly speaking, nothing that we did on the construction site resembled an idealised, normal life. Workers stood on lath roofs where the summer sun could cook an egg, climbed on rusty scaffolding under the snow, or warmed up around bonfires on the cold, bare floors of dusty buildings. Every day we ate soup, sandwiches, pitta, and *bureks* from plastic bags, not off plates. We drank water, unbranded juice or instant coffee out of used plastic cups, which had the occasional bit of cement in it, and was sometimes a questionable murky colour. The water came from a makeshift tap, and if you ran it too much, it quickly turned your surroundings to mud.

In the aftermath of the global financial crisis, life in the workplace became even more erratic, as cashflow problems held up salaries and materials, making work rare and unpredictable, and workers redundant. Workers felt compelled to do something to improve their economic situation. Word of strikes and meetings proliferated like wildfire. But every time they complained to the director or tried to organise a protest, they would be met with a wall of silence from the management, and plenty of tense discussions among themselves. Ultimately, workers abandoned the idea of striking or protesting, favouring instead small, everyday actions that one way or another made workplace exploitation bearable.

Cups of coffee were made and letters drafted by workers for workers, and constituted some of the myriad ways in which workers consciously dealt with and contained each other's potential for rebellion. These practices were sometimes soothing, and brought smiles and warmth, like tea after hours of working with freezing-cold concrete. At other times, they were coercive, as no one liked being shouted at, or called names for criticising a manager who did not pay them. As the crisis went on, workers spent more and more time dealing with each other's frustrations, managing each other's anger, or convincing themselves that nothing could be done. In the name of achieving a 'normal' life, and by embodying 'normal' working practices, workers eased their everyday experience of exploitation with small gestures of gentleness that repressed or contained their dissatisfaction, when it threatened to become contagious. Reconstructing a semblance of 'normality' was a shared burden that tied workers together in a tense collective, a nascent working-class identity, whose uncomfatableness pushed them to view the authoritarian party as their best bet to forge a way ahead and extricate themselves from their new social situation.

Gauta 2017 m. gegužēs mēn.